

СТАН ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

апаратом інноваційної діяльності, продемонстрували уміння співвідносити інновації з особистісною дослідницькою діяльністю.

Висновки. Отже, проведена нами робота з підвищення кваліфікації педагогів сприяла формуванню уміння аналізувати та узагальнювати отриману інформацію, подоланню стереотипів мислення, активізації творчої думки.

1. Бургин М.С. *Інноваци и новизна в педагогике* // *Советская педагогика*. – 1989. – № 12. – С. 36 – 40.

2. Загвязинский В.И. *Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука* // *Инновационные процессы в образовании*. – Тюмень, 1990. – 256 с.

3. Зайцева Л.І., Щербакова К.Й. *Вивчення рівня підготовки педагогічних кадрів до інноваційної діяльності* // *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. – № 2. –

Бердянськ: БДПУ, 2005. – С. 159 – 166.

4. Кваша В.П. *Управление инновационными процессами в образовании: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01*. – Минск, 1994. – 22 с.

5. Козлова О.Г. *Сутнісні складові інноваційної діяльності вчителя*. – Суми: ВВП “Мрія – 1” ЛТД, 1999. – 92 с.

6. Макагон К.В. *Підготовка педагогів до пошукової діяльності в умовах післядипломної освіти* // *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. пр.* – Випуск 19. – 2002. – С. 55 – 58.

7. Поніманська Т.І. *Готовність до педагогічних інновацій у контексті гуманістичної педагогіки* // *Оновлення змісту і методів дошкільної освіти в Україні: Наукові записки РДП*. – Вип. 5. – Рівне: РДП. – 1999. – С. 10 – 15.

8. Слостенин В.А., Подымова Л.С. *Педагогика: инновационная деятельность*. – М.: ИЧП “Издательство Магистр”, 1997. – 308 с.

Інна Шоробура, кандидат педагогічних наук, доцент,

проректор з навчальної роботи

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

СТАН ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються питання стану шкільної географічної освіти початку ХХ століття. Аналізується побудова географічних курсів в школі. Розглядаються проблеми шкільної географічної освіти цього періоду та можливі шляхи їх вирішення.

Постановка проблеми. Подальший розвиток шкільної географічної освіти неможливий без всебічного засвоєння того, що вже було зроблено, без вивчення власної історії. Актуальність подібних розвідок підсилюється й тим, що зростає інтерес наукової та педагогічної громадськості до історико-педагогічних аспектів розвитку вітчизняної освіти.

Аналіз особливостей становлення вітчизняної освіти на початку ХХ ст. засвідчує, що на її характеристику безпосередньо значною мірою впливали соціально-економічні умови розвитку суспільства, а також соціокультурний контекст, у якому вона розвивалася. Початок ХХ століття характеризувався різноманітністю педагогічних поглядів і позицій, викликаних ситуацією зміни науково-педагогічних парадигм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню історії становлення шкільної географічної освіти початку ХХ століття

присвятили свої розвідки автори, які розглядали цей феномен у контексті історико-педагогічної науки (В. Корнєєв, Л. Крутлик, Л. Мельниченко, О. Плахотнік, А. Сиротенко та ін.). Близькими за предметом вивчення до нашої роботи є статті Л. Мельничук, де проаналізовано позитивні зрушення та характерні особливості викладання географії в школах України першої половини ХХ століття.

Мета статті – подати ретроспективний аналіз стану шкільної географічної освіти в Україні та якісні зрушення на початку ХХ століття; проаналізувати побудову географічних курсів.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що на початку ХХ ст. такого предмета, як фізична географія в школах не було. Елементи фізичної географії вивчалися в природознавстві. Протягом перших десятиліть ХХ ст. у школу вводилися крайнознавчі курси, що вивчали територіальну різноманітність людей і природного середовища

СТАН ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

в їх взаємозумовленості. Ядром тогочасної географічної освіти стали такі країнознавчі курси, як “Географія Росії”, “Географія Європи”, “Географія позаєвропейських країн”. У них, крім власне географічних повідомлень, широко використовувалися знання з історії, етнографії, духовної культури населення різних регіонів світу. Ці напрями формували і визначали в цілому розвиток змісту географічної освіти в школах України.

Про тогочасний стан географії в школі відомий методист професор С. Аржанов писав: “Мав рацію один німецький педагог, коли сказав, що географія є бідною прийомною донькою школи... Географія, сповнена життя за своєю природою, і є не чим іншим, як життєзнавством, на уроках, дійсно, перетворювалася в сонне царство: поля замовкали, зупинялись ріки, ставало нерухомим повітря і замість активної діяльності людини на заводах і фабриках, в селах і містах, перед нами відкривався довгий ряд цифр, які ні про що нам не повідомляли, але які треба було вивчити” [1, 10].

У перше десятиліття ХХ ст. в країні склалися і паралельно існували дві шкільні системи, які мали різні підходи і програми вивчення географії, зокрема: система елементарної освіти, що складалася з початкових шкіл різних типів, на базі яких будувалися нижча технічна освіта і підготовка вчителів початкових шкіл; середня освіта, що була представлена училищами і гімназіями [2, 20].

У початковій школі з 3 – 4-річним навчанням викладалися такі дисципліни: Закон Божий, російська мова, арифметика і співи. У земських і деяких міських початкових школах на уроках російської мови методом пояснювального читання подавалися відомості з географії, історії та природознавства. Дані з географії, звісно, були елементарними.

Більш системно географія вивчалася у міських училищах, загальна тривалість навчання в яких складала шість років. Вивчалися такі предмети: Закон Божий, читання і письмо, російська мова і церковнослов'янське вчення з перекладом на російську мову, арифметика, практична геометрія, географія та історія вітчизни з необхідними відомостями із всесвітньої історії та географії, відомості з історії природи та фізики, креслення і малювання, співи, гімнастика. Окрім зазначених 10 обов'язкових предметів, з дозволу Міністерства народної освіти у старших класах училищ могли викладатися і додаткові дисципліни [5, 3].

В училищах складалася прогресивна на той час

система вивчення географії. Навчання географії починалося з 3-го року навчання, тобто з учнями 9 – 10 років. На цьому етапі передбачалося: ознайомлення учнів з поняттям про план і карту, сторонами горизонту, планом класної кімнати, планом училища, планом місцевості; вивчення найважливіших географічних термінів, що стосуються земної поверхні, форм суші та води; з'ясування таких географічних понять, як “атмосфера” і “клімат”, що базувалося на спостереженні атмосферних явищ; формування поняття “населення” і його класифікація за походженням, мовою, релігією тощо; ознайомлення з околицями міста, села і його жителями, промислами, ґрунтом, його видами, поняттям про карту; креслення карти губернії з позначенням на ній вивченого [5, 50].

Зазначені завдання мали розв'язуватися за допомогою пропедевтичного курсу географії – курсу вітчизнознавства. Цей курс давав можливість ознайомити учнів з просторовими відношеннями і з елементами географії взагалі, привчав їх свідомо ставитися до навколишніх явищ, які раніше не мали для них ніякого значення, викликав у них зацікавленість і розвивав розумові здібності [3, 40].

У програмі зауважувалося, що насамперед дітей необхідно навчити спостерігати за навколишнім світом, послідовно описувати результати своїх спостережень. Окрім того, з метою успішного засвоєння учнями географічного матеріалу необхідно, щоб вони навчилися орієнтуватися на місцевості і шляхом власного спостереження отримали первинне уявлення про ті чи інші поняття, які вони вивчатимуть у курсі географії.

З метою ознайомлення з простором і його зображенням у зменшеному вигляді в цьому курсі передбачалося вправлення учнів у кресленні планів – спочатку класної кімнати і училища, потім околиці, міста.

На основі безпосередніх спостережень учні опановували поняття “атмосфера” і “клімат”, знайомилися з місцевим населенням і його складом, а також з видами місцевої промисловості. Курс закінчувався знайомством з цілою губернією, до якої належить їхнє місто, і кресленням карти губернії, причому учні визначали відмінність між планом і географічною картою. Основним методом вивчення вітчизнознавства вважалась катехизація (бесіда): вчитель за допомогою запитань спонукав учнів до відповіді й спрямовував роботу учнів на уроці (креслення планів, складання таблиць і т.д.) [5, 51].

СТАН ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

На 4 році навчання розпочиналося вивчення систематичного курсу географії. Курс складався з огляду земної кулі за глобусом і півкулями та вивчення географії Росії. У цьому курсі учням повідомлялися дані математичної географії необхідні для розуміння географічного положення, кліматичних умов. Викладання матеріалу унаочнювалось за допомогою глобуса, телурія і креслень. Крім того, повідомлялися короткі відомості про кліматичні пояси.

Географію Росії планувалося проходити в міських училищах за два курси з учнями різних вікових категорій. На четвертому році навчання курс вітчизняної географії полягав у повідомленні учням важливих даних фізичної географії країни. Тут учні вперше знайомились за допомогою карти і креслень з різноманітними географічними явищами, які не могли бути предметом їх безпосереднього спостереження, наприклад: з частинами морів (затоки, протоки та ін.); з різноманітними формами земної поверхні (плоскогір'я, гірський хребет, височина, низовина та ін.). Повідомлялися відомості про особливості різних регіонів Росії щодо природи, клімату і природних угруповань (степ, чорноземний край, тундра та ін.), населення, важливі торговельні і промислові центри, огляд губерній.

На п'ятому році навчання розпочиналося вивченням всевітньої географії, що охоплювало наступні питання: океани, їх фізичні властивості; загальний огляду частин світу: Європа, Азія, Африка, Америка і Австралія; населення світу і його розселення за частинами світу.

У фізичній географії земної кулі розглядалися океани і їх фізичні властивості та явища. Фізичному огляду окремих частин світу передували розповіді про великі відкриття (Колумб, Васко да Гама, Магеллан, Кук, Франклін та ін.). Потім учні вивчали в загальних рисах етнографію земної кулі, політичне життя і найбільш поширені релігії [5, 51].

Упродовж п'ятого року навчання вивчався також курс "Географія Російської імперії", який розкривав питання: географічне положення Російської імперії, простір, морські і сухопутні кордони; поверхня, річкових систем, народонаселення, етнічний склад населення. Вивчення курсу супроводжувалось кресленням частин світу і більш детальної карти Росії. Від учнів вимагалось чітке знання фізичної географії Росії, складу її населення, адміністративного поділу.

Продовжувався курс географії Росії на шостому році навчання: учні знайомилися з окремими губерніями і областями, з їх природою,

населенням, промисловістю тощо. При вивченні промисловості Росії зверталася увага не тільки на те, що виробляється у певному регіоні, а й на те, що могло б вироблятися завдяки місцевим умовам, акцентувалось на галузях промисловості, які пов'язують Росію з іншими країнами Європи й Азії.

Під час огляду інших країн Європи, Азії та Америки, зверталася увага: на політичне становище тієї чи іншої країни; її торгівлю з Росією; спорідненість і однакову віру з Росією. Тому з-поміж усіх неєвропейських країн рекомендувалося детальніше зупинитися на описі Азії, Персії, Китаю і Сполучених Штатів Америки, з-поміж європейських – на описі Німеччини, Англії, Австрії і Туреччини.

Шостий рік навчання передбачав також повторення вивченого курсу географії Росії, огляд губерній і областей Росії, їх природи, населення та промисловості у цілому та особливостей кожного краю зокрема; вивчення фізичного і короткого політичного опису держав Європи, Азії, Сполучених Штатів Америки. Вивчення курсу закінчувалося детальним ознайомленням з відомостями математичної географії [5, 52].

Велика увага приділялася питанням методики навчання. Зокрема зауважувалося, що важливою умовою успішного навчання географії є його унаочнення. При вивченні географії важливе значення має порівняння, узагальнення, зіставлення і групування однорідних явищ. Але найбільше сприяють викладанню географії і успішному засвоєнню матеріалу вправи з креслення карт. Креслять карти і учителі, коли пояснюють урок, і учні, коли повторюють матеріал. Учні вправляються у кресленні карти вдома настільки, щоб могли накреслити кожну з них по пам'яті [5, 53].

Значимо, що в програмі спостерігається систематичність у викладі матеріалу, звертається увага на порівняння, узагальнення та зіставлення географічних явищ, що є позитивним.

Вивчення географії в училищах проводилось з використанням відповідних підручників. На 3 – 4 році рекомендувалося використовувати підручник "Географія" О. Бризгалова для 1-го курсу училищ, на 5 – 6 роках навчання користувалися підручником "Географія" О. Смирнова для викладання всевітньої географії, підручником "Географія Російської Імперії" П. Белохи – для викладання географії Росії.

Новими для того періоду були також підручники Г. Іванова, Н. Березина, Я. Рудньова та М. Ускова, Крубера та ін. У підручниках була значна кількість ілюстративного матеріалу.

СТАН ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Підручники враховували вікові особливості учнів. Географічний матеріал подавався доступною мовою. Виходила і значна кількість методичної літератури (методичні роботи А. Нечасва, Я. Рудньова, М. Ускова, С. Аржанова, В. Буданова та ін.).

Над удосконаленням викладання природознавства в школі працювали тогочасні методисти В. Герд, І. Полянський, Л. Ніконов, К. Ягодовський, С. Павлович, Б. Райков та ін. Вони організували в різних містах учительські курси і конференції, де виступали з доповідями, друкували методичні посібники і статті в педагогічній пресі. Так, В. Герд у 1908 р. склав першу програму з природознавства для чотирирічної школи, а в 1912 р. – створив програму для трирічної школи. Хоча ці програми і не набули масового розповсюдження, у школах, де викладалося природознавство, формувалася новий напрям у методиці географії, практичний досвід і теоретичні надбання якого були використані пізніше.

У 1912 р. були створені вищі початкові школи з чотирирічним курсом навчання, які замінили міські училища. У вищих початкових школах викладалися: Закон Божий, російська мова і словесність, математика (арифметика, початкові відомості з алгебри і геометрії), історія Росії з елементами загальної історії, географія, природознавство і фізика, малювання, креслення, спів, гімнастика, а для дівчат – рукоділля.

Основним типом середньої школи для чоловіків і жінок були чоловічі й жіночі гімназії. Хоч класицизм гімназій, особливо чоловічих, у цей період було трохи послаблено, проте за навчальним планом на природознавство тільки в 1, 2 і 3 класах відводилося по 2 тижневі години, а разом з природознавством на математику, географію і фізику відводилось усього 62 години, тоді як на Закон Божий, мови, історію, філософію – 138 годин [6].

У гімназіях в курсі природознавства вивчали відомості з математичної і фізичної географії, короткий огляд світу та своєї країни. На початковому етапі вивчення географії учні знайомилися з формою і рухом Землі, градусною сіткою, з формами поверхні суші, океанами, водами суші тощо. Введення природознавства в першому класі дозволяло розширити і детально вивчити деякі елементарні питання фізичної географії. У 2 класі вивчалися частини світу без Європи, в 3 – Європа і в 4 класі – географія Росії. Вводиться у 5-х класах курс батьківщинознавства (двічі на тиждень). Такий розподіл навчального географічного матеріалу по класах залишався аж до 1917 р.

Спостерігається зміцнення позицій географії у гімназіях. З метою розширення світогляду учнів детальніше вивчаються природа різних областей Росії, земної кулі та діяльність населення. Однак програми не завжди забезпечували якісне навчання. Фактично вся географія в початкових класах класичної гімназії залишалася підготовкою для успішного вивчення курсу історії, тобто курс фізичної географії повинен був служити свого роду основою для історичного матеріалу. Це означало, що вчителів географії пропонували докладно вивчати Палестину, щоб полегшити вивчення Закону Божого; в 3 класі Європу треба було починати вивчати із середземноморських держав, аби підготувати учнів до слухання курсу стародавньої історії тощо. Підкреслювалося, що засвоєний географічний матеріал – це основа для вивчення інших навчальних предметів [4, 30].

У старших класах гімназій вивчалася систематична географія Росії (основний і порівняльний курси). У змісті основного курсу було передбачено вивчення території, положення і кордонів Російської імперії, морів, що їх омивають. Вивчення цих положень здійснювалося за окремими розділами. Спочатку пропонувалось ознайомитися із загальним оглядом імперії, зосередивши увагу на природі і населенні. Після цього передбачалося вивчення Європейської Росії за областями, які поділялися на дві групи: нечорноземна і чорноземна зони. Під час вивчення кожної області, що належали до зазначених зон, особлива увага зверталася на етнографічні особливості населення і його діяльність. Огляд природи області включав лише загальну характеристику фізико-географічних особливостей краю як умови діяльності людини. Для розгляду питання розселення на території передбачалось ознайомлення з історією заселення даної області. Загалом, вивчення кожної окремої області велося за планом: природа, населення, промисловість і торгівля, населені пункти.

Після вивчення розділу “Європейська Росія” переходили до ознайомлення із наступним розділом “Кавказ”, який передбачав опрацювання таких питань: географічне положення Кавказу; територія, особливості морських і сухопутних кордонів; історія приєднання Кавказу. Вивчалися також питання природи Кавказу (ознайомлення із поверхнею, площею, системою Кавказького хребта, нагір’ями і низовинами Закавказзя, річками і озерами, ґрунтами, корисними копалинами, кліматом, рослинним і тваринним світом), населення (чисельність населення, національний склад, причини національної

СТАН ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

різноманітності тощо), промисловість і торгівля, адміністративний поділ Кавказу.

Ще одним з розділів програми з географії було вивчення Сибіру в контексті ознайомлення із географічним положенням, морськими і сухопутними кордонами, історією освоєння Сибіру, його природою (Західно-Сибірська рівнина, Алтай, гори і низовини Амурського краю, Камчатка, Сахалін, ґрунти Сибіру, кліматичні провінції Сибіру, рослинний і тваринний світ Сибіру тощо), населенням (чисельність населення, заселеність, росіяни та іноземці, переселенці в Сибіру, характеристика етнографічних і побутових особливостей народностей тощо), промисловістю і торгівлею, адміністративним поділом Сибіру.

Під час ознайомлення з розділом “Туркестан і Киргизько-стєпова країна” учні вивчали географічне положення Туркестану, особливості його кордонів, історію завоювання Туркестану, вивчення якого проводилось за такими ж напрямками, як і попередніх областей [4, 24].

Після вивчення основного курсу географії переходили до порівняльного курсу, в якому основна увага приділялась виробленню в учнів умінь порівнювати, систематизувати і узагальнювати. Курс передбачав: порівняння Росії з іншими державами; порівняння провінцій [7, 25].

Поряд з гімназіями були досить поширені реальні школи, які мали 6 класів і 7-й додатковий. У реальних школах, на відміну від гімназій, замість латинської мови більше годин відводилося на природознавство і фізику. Тут краще були обладнані кабінети, проводились екскурсії і практичні заняття. Учням, що закінчували реальні школи, напередодні Першої світової війни вже надавалося право вступати на фізико-математичні і медичні факультети університетів. До цього тривалий час юнаки з освітою реальної школи могли вступати тільки до вищих технічних, сільськогосподарських і комерційних навчальних закладів.

У перші десятиліття ХХ ст. ми бачимо і принципово нові явища у розвитку географічної освіти, пов’язані з діяльністю відомих українських педагогів, насамперед С. Русової. Принциповою основою змісту навчально-виховного процесу в навчальних закладах та школах С. Русова вважала рідну мову, національні свята та обряди, християнські цінності українського народу. У 1906 р. нею був написаний і виданий “Український буквар” (на основі розробок О. Потебні), а в 1911 р. – “Початкова географія”, що вважається одним із перших підручників з географії, написаних

українською мовою. Вона визначала географію як важливу дисципліну, яка показує роль природних умов у житті людей, знайомить дітей з природними компонентами, розкриває їх взаємозв’язок, і підкреслювала, що “з педагогічного боку географія дуже бажана в усіх школах, починаючи з початкової і селянської і закінчуючи вищою, яка дає нові наукові вказівки... і нові знання про нові землі, нові географічні явища” [8, 6].

Одним з перших українських підручників з географії України був підручник викладача географії Харківської гімназії А. Івановського. У ньому послідовно подавався географічний матеріал, зокрема про українські землі, були вміщені запитання, які допомагали повторити засвоєне. З метою зацікавлення учнів предметом відомий педагог наголошує на використанні наочності. Також вийшов його посібник для вчителів “Про викладання географії”, де він більш докладно, ніж його попередники, зупинявся на значенні наочності, краєзнавчому принципі і вивченні географії за допомогою географічної карти як надійного супутника теоретичної і практичної географії.

Висновки. Проблем, які стояли перед шкільною географічною освітою на початку ХХ століття, було багато. Уже в ці роки серйозно розглядалися питання удосконалення навчальних програм з географії, покращення навчально-методичного забезпечення уроку. На нашу думку, ретроспективний аналіз стану географічної освіти допомагає зважено підходити до сучасних тенденцій шкільної освіти.

1. Аржанов С.П. *Методика навчального курсу географії. 3-е изд., вновь просмотренное и дополненное.* – М.: Госиздат, 1922. – 122 с.

2. Живодьоров В.Ф. *З історії національного шкільництва: Навч.-метод. посіб. / В.Ф. Живодьоров, А.А. Сбруєва, М.Ю. Рисіна.* – К., 1998. – 143 с.

3. Звягинцев Е.А. *Родиноведение и локализация в народной школе // Народный учитель.* – 1912. – С. 42.

4. *Програми для вищих початкових шкіл: Видання подільської Губерніяльної сродної Управи. – Кам’янець на Поділлі: Друкарня Когена і Дунаєвського. 1910.* – 32 с.

5. *Программы и уставъ городских училищъ Министерства Народнаго Просвещенія.* – М., 1901. – 84 с.

6. *Программы Киеской министерской женской гимназии.* – К., тип И.Н. Кушнерев и Ко, 1907. – 56 с.

7. Руднев Я.И. *Географія въ школь.* – С. – Пб.: Образование, 1913. – 128 с.

8. Русова С. та ін. *Методика початкової географії.* – К.: Українська школа, 1918. – 31 с.

